

- філологічний збірник з регіональних проблем. Житомир, 2015. Вип. 26. С. 61–68.
8. Сьоміна О. І. Синтаксис як об'єкт діалектології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. Вип. 42. С. 174–179.
9. Сьоміна О. І. Синтаксичні особливості східноподільських говірок : дис... канд. філол. н. : 10.02.01. Черкаси, 2021. 315 с.
10. Тищенко Т. М. Східноподільський родильний обряд : лексикографічний і текстовий описи. Умань : РВЦ «Візаві», 2014. 392 с.

Ткаченко Р.П.

доктор філологічних наук, викладач

ВСП «Фаховий коледж інженерії, управління та землевпорядкування
Національного авіаційного університету»

МОВА ЯК «ДІМ БУТТЯ» У РОМАНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА «ТВОЯ ЗОРЯ»

Анотація. У статті йдеться про можливості мови як складника авторської концепції роману «Твоя зоря». Стверджується, що в останньому своєму романі О. Гончар прагне філософського синтезу як на рівні прямого висловлення ідей, портретування і взаємодії персонажів, сюжету, так і на рівні слововживання і мовотворення.

Ключові слова: художня мова, авторська концепція, гуманізм, неологізм, метафора.

Tkachenko R.P. Language as a "house of being" in Oles Honchar's novel "Your Star". The article deals with the possibilities of language as a component of the author's concept of the novel "Your Star". It is argued that in his last novel O. Honchar seeks philosophical synthesis both at the level of direct expression of ideas, portrayal and interaction of characters, plot, and at the level of word use and language formation.

Key words: artistic language, author's concept, humanism, neologism, metaphor.

Актуальність. Роман «Твоя зоря» не належить до найбільш обговорюваних з-поміж текстів О. Гончара. Утім, проблематика цього роману, попри легкий наліт радянської ідеології в сенсі протистояння між «правильним» Сходом і «неправильним» Заходом, залишається напрочуд актуальною. Особливий інтерес викликає мовотворчість письменника, що пов'язано не лише з питанням національної ідентичності чи художньої майстерності, а й із самовизначенням людини у сповненому противенств сучасному світі.

Мета дослідження. Мету дослідження вбачаємо у з'ясуванні тих аспектів художньої мови, що безпосередньо беруть участь у конструюванні авторських сенсів і самі стають їхніми носіями.

У цьому дослідженні ми поєднали лінгвістичний аналіз із системним підходом, згідно з яким кожен компонент художнього цілого підпорядкований єдиній меті, авторській концепції.

Виклад основного матеріалу. Мову традиційно розглядають як засіб творення літературних персонажів, інтер'єрів, відтворення діалогів, внутрішнього стану ліричного героя тощо. Проте, як відомо, мистецький твір – це формозмістова єдність, і всі формальні моменти, як-от матеріал, з якого виготовлено скульптуру чи рамка картини, набувають особливого значення як складники авторського задуму. У межах певних літературних конвенцій, скажімо, у модернізмі, план вираження особливим чином наголошено і слово стає не тільки будівельним матеріалом, а й усвідомленим автономним компонентом художнього світу (у нашому розумінні образом, вужче – персонажем). Ця усвідомленість і автономність може мати різні ступені втілення: від стилізації або гри слів до, як у комедії Миколи Куліша «Мина Мазайло», прямого об'єкта рефлексій. У будь-якому разі йдеться про випадки, коли мова стає помітною як самостійний гравець у творенні художніх сенсів, метамовою, образом самої себе. Найчастіше це відбувається в ліриці. Але проза Гончара є напрочуд ліричною. Крім того, починаючи з роману «Тронка», фахівці зазначають особливу увагу письменника до такого роду можливостей мови [5, с. 101].

Лаконічну філософську формулу Мартіна Гайдеггера «мова – це дім буття» використовуємо наразі в сенсі здатності мови нормувати світ, визначати параметри пізнання та ціннісні орієнтації людини. З нашого погляду, автор роману «Твоя зоря» не тільки відтворює, але й

пересотворює світ у слові, на рівні мововжитку формує у читача певну модель світосприйняття, що могла би виявитися базовою для сучасників і нащадків.

Окрім монографії Надії Сологуб про мовний світ Олеся Гончара, існує низка статей, присвячених спеціально мові роману «Твоя зоря» або окремим аспектам мовотворення у прозі цього класика. Ясна річ, як мовознавці, автори цих досліджень наголошують здебільшого на різноманітності й багатстві мови Гончара, ніж на її художній функціях. У контексті нашого дослідження важливим є твердження Любові Мацько про те, що «основною художньою метафорою конструювання тексту, яка в'яже [...] дискретні теми й образи в єдине ціле естетичномовне полотно, є концепт *дорога* і його перифрази» [4]. С. Кондратенко звертає увагу на різноманітність фітонімів на сторінках роману як знаків української етнокультурної традиції [3]. Описуючи мову прози Гончара, Світлана Єрмоленко впроваджує термін *стилістема-кінокадр* [2]. Тим самим дослідниця вказує на таку важливу якість мови письменника, яку можна умовно назвати ефектом 3D-перегляду. У цьому випадку читач ніби перетворюється на давнього знайомого автора, бо суб'єктивність та інтимність оповіді посилюється актуальним теперішнім часом, вказівними займенниками, еліпсами, бездієслівними реченнями, повторами. А відтак читач стає певною мірою учасником і свідком подій.

Деякі твердження шановних науковців викликають заперечення. Скажімо, думка Л. Мацько про те, що «ніде в мові роману немає жодного натяку на зловивість, грубість, вульгарність, непоштивість» [4] спростовується її ж таки прикладами вище, де трапляються такі слова, як *злаязичниці*, *плетюхи*, *бандюк*, *глитайчук*, *сатанчук*. Гончар був би слабким письменником, якби поштивості мовлення досягав шляхом відмови від відтворення повноти життя. І, можливо, тим-таки прагненням до відтворення повноти життя в усьому його різноманітності продиктоване у Гончара деяке відхилення від норм української літературної мови, всупереч твердженню Наталі Сніжко з покликанням на гончарознавців, що «наголошують на послідовному дотриманні норм літературного слововживання Олесем Гончаром» [5, с. 100]. Однак автор роману «Твоя зоря» досить часто і послідовно вживає активні дієприкметники теперішнього часу. У другій половині 70-х рр. це ще не

вважалося порушенням норми. І все ж важко повірити, що Гончар не читав книжки Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо», де така норма піддається сумніву. Іноді Гончар вдається до лексичних дублетів в одному й тому ж абзаці чи фразі, наприклад, *пробка і затор, вертоліт і гелікоптер*. А втім, нині міцніє тенденція трактувати першу частину цих дублетів як небажаний росіянізм. У випадку зі словом *психоаналітик*, здається, маємо справу з неусвідомленою помилкою, з не виправдано широким значенням цієї лексеми. Йдеться про епізод у романі (глава XXVII), коли тринадцятилітню Ліду батьки ведуть до психоаналітика після стресу, якого вона зазнала під час невдалого замаху на родину дипломатів. Наразі було б доречніше проконсультуватися з психотерапевтом або психологом. Більшість цих відхилень від норми можна виправдати, якщо підходити до оцінки явищ мови з художньою міркою.

Очевидно, роман «Твоя зоря» був етапним у творчості Гончара, своєрідним творчим підсумком, синтезом найзаповітніших думок, філософським кредо. І очевидно, він вважав, що синтез і повнота йому вдалися, наскільки це взагалі можливо, адже далі до цього жанру романіст більше не повертався.

Як відомо, роман «Твоя зоря» мав спершу називатися «Подорож до Мадонни». З тим же успіхом цю книжку можна було б назвати «Перехресні стежки», бо як і в славнозвісному романі І. Франка тут переплелися життєві долі багатьох людей, герої перебувають в дорозі, людство знаходиться на роздоріжжі, а сам роман сконцентрував у проблемний вузол багато мотивів з попередніх творів Гончара. Йдеться про мотив дороги (ще у «Прапорноносцях»), степу (чи не в кожному романі як простір, у якому найближче до Бога, до вічності; і складається враження, що саме в українському степу відбуваються доленосні для цілого світу події), лейтмотив творців і руїників, гуманістів і технократів (Микола і Геннадій, Яворницький і Махно з роману «Собор»), кіномистецтва і мистецтва загалом (також у «Циклоні»), лейтмотиви збереження довкілля, глобалізації, історичної пам'яті («Берег любові» та ін.). Гончар бачить світ у драматичних, якщо не трагічних суперечностях, що, з одного боку, зумовлюють розвиток і зумовлюються розвитком, а з другого – у своїй відокремленості й

затягості здатні рознести планету вщент. Тому на рівні образного мислення, навіть на рівні словотвору і метафор, письменник прагне ці суперечності синтезувати, знайти на цій основі нову своєрідну красу. Йдеться про такі противенства, єдність і боротьбу протилежностей, як українська етнокультура і глобалізований світ, нібито обтяжлива історія і замкнений на економічних показниках світ сучасності, ідеологічне протистояння Сходу і Заходу, природа і цивілізація, батьки і діти, чоловік і жінка, реальність і фантазія (елементи «химерного роману») і т. ін. У роман закрадається і постійно присутня більшою чи меншою мірою тривожна атмосфера всезагального розпаду й прискорення, котру автор, як палкий гуманіст, намагається стримувати пошуками гармонії у красі, любові, мистецтві.

Більше того, письменник свідомо вдається до мовотворчості, створюючи модель бажаного гармонійного цілісного буття у світі. Якщо стан буття є наслідком стану мови, то ознаки розпаду реальності, чинні або можливі, треба шукати передовсім у самій мові. Це може бути невинуватене зникнення окремих літер і понять, спотворення сенсів, надмірна абстрагованість, засміченість мовними покручами, лінгвоцид, звуження сфери вживання мови тощо. Натомість мова романів Гончара вирізняється багатством і різноманітністю. Вона відтворює світ радше таким, яким він мав би залишитись, попри зміни, у майбутньому, гармонійним, але складнішим.

Роман «Твоя зоря» побудовано як оповідь еколога, доктора наук і професора, друга дитинства дипломата Кирила Заболотного. Маємо щось на зразок оповіді доктора Ватсона про Шерлока Голмса чи Цайтблома про Адріана Леверкюна (Т. Манн «Доктор Фаустус»). У такий спосіб мовна тканина твору стає ніби текстом у тексті й перетворюється на частину образу самого оповідача. Тим самим певна ідеалізація постаті Заболотного виправдовується дружньою прихильністю фіктивного автора. У рукописі 47 приміток, що надає тексту документальності, наукової скрупкульозності й певної незавершеності, адже уточнення можна було ввести прямо в текст, а якщо вони залишаються поза текстом, то стають прецедентом для безкінечних доповнень.

Особлива увага Гончара до кіно цілком уписується в його концепцію «мистецтва, що врятує світ», адже наймасовіше з мистецтв

мусить мати і найпотужніший вплив. Будучи також кіносценаристом, він фахово конструює фразу, що її С. Єрмоленко назвала стилістемою-кінокадром на кшталт ремарок в кіносценарії, аби, ясна річ, посилити вплив на читача: «У художньому наративі зображально-виражальна функція форми теперішнього часу наближає подію до читача, робить читача безпосереднім спостерігачем описуваних ситуацій» [2]. Цей підхід залишається свіжим і досі. Скажімо, ірландська письменниця Саллі Руні у романі «Нормальні люди» (2018) саме так, навіть більш послідовно, описує події, якщо вони не торкаються спогадів.

Про кіно герої говорять безпосередньо, коли Заболотний фантазує фільм «Астероїд» про велике небесне тіло, яке поступово наближається до Землі, що змушує всіх землян об'єднатися й подолати загрозу. Цей сценарій напрочуд нагадує знаменитий фільм данця Ларса фон Трієра «Меланхолія» (2011). Тільки що Трієр виявився не настільки оптимістичним, як гуманіст Гончар.

У цьому романі Гончара, особливо у ретроспекціях, маємо щедрі розсипи назв рослин, дерев, кущів, що, звичайно ж, зумовлено не лише локальним колоритом. Як уже спостережено у С. Кондратенко [3] усі ці фітоніми забарвлюються символікою української етнокультури і працюють на реалізацію авторської ідеї. Зрештою усі вони – це таке собі євшан-зілля, про яке у сенсі конкретної степової рослини мовиться в романі, але очевидно, що це не тільки рослини, а й засіб інтертекстуальності, наскрізний образ української літератури, свідчення органічного зв'язку з рідною землею (ширше – вкоріненості, ідентичності, традиції, пам'яті, вірності собі самому незалежно від зміни ситуації, хоча і з врахуванням її наслідків), без якого, як писав О. Довженко «не буде вам щастя ні на якій планеті».

У тексті «Твоєї зорі» є чимало цікавих метафор: *гравітаційне поле буднів, безлюдні каньйони вулиць, жовто-бура ковдра ядучих хмар, сталеві бронтозаври доріг, дитячий палеоліт, пасльонові діти, бджолиний десант, грамофонна труба гарбуза, летюча капсула б'юїка, життя творчість, залізний Дунай, темні дредноути скирт, бунчуки заводських димів, чорнильні душі, заплomboвана душа, інквізиторська пауза, маленька богиня совісті, тернівцанський палеоліт, залізний Вавилон, диво з крильцями, понадхмарний вігвам, пливучий сталевий*

льодохід, юрта неба, вітерець тверезості тощо. Значній їх частині властиво те, що Л. Мацько означила, як «поєднання в одному мікротексті різночасових реалій» [4]. Утім, йдеться не тільки про різночасові реалії, а й про різнопросторові, культурно і онтологічно різнорідні поєднання. Знову ж таки маємо тут не просто гру слів, а образи-цеглинки, з яких складається авторський задум. У цих метафорах простежується прагнення до філософського синтезу, пошук на роздоріжжях цивілізації нової мови, нової естетики, що допомогла б людству гармонійно облаштуватись серед реалій сучасного світу.

Ця сама синтетичність філософського плану простежується часом і на рівні неологізмів, яких у романах Гончара особливо багато (дослідники нараховують до двох тисяч слів): *безжурна о'кейність*, *Тамара-брідж*, *ночі-максимум*, *сміх-щастя*, де в одному слові поєднуються і різні значення, і різні ідеї, світогляди, картини світу. Взагалі основокладання є одним із найулюбленіших, хоч і не найчастотніших у Гончара способів словотвору: «Внаслідок основокладання постає не проста сума, семантична єдність різних основ, а якісно нові утворення, що служать меті художнього зображення реалізації мовної картини світу письменника. Не семантика окремих основ, а образне уявлення про денотати зближують окремі компоненти складного слова. Слова, утворені таким шляхом, мають більшу експресивність, більшу понятійну і естетичну місткість» [6, с. 136]. Про філософічність художнього мислення може свідчити й нахил письменника до утворення абстрактних понять-образів, як-от *безжурна о'кейність* чи *юнацька соколинність*.

Висновки. Безперечно, більшість романів О. Гончара належать до класичних, а отже, вершинних зразків української прози, в яких автор прагнув визначити належне місце мікро- і макрообразів в оркестрі художнього цілого. Художня мова Гончара – не лише засіб вираження. Вона виступає носієм авторської концепції. Вона впливає на сюжет нарівні з персонажами-людьми. І може, як у ліричному вірші, виражати авторську ідею самостійно. Ця інтенція проявляється у філософічності метафор і авторських неологізмів, у символіці фітонімів, у наочності стилістем-кінокадрів, в суб'єктивності наративу від особи безіменного друга головного героя. На противагу етнографічній бездоганності,

реалістичній достовірності, нормативній консервативності чи естетизації діалектизмів, мова О. Гончара – це мова українського інтелігента-містянина, який, попри знання витоків і мовних основ, дозволяє собі експериментувати й винаходити. У зрусифікованому Києві другої половини 70-х рр. ХХ ст. Гончар як письменник розробляв на майбутнє повноцінну міську українську мову, якої в українських містах не маємо й досі. Йдеться про соціолект, в рамках і поза рамками літературного стандарту. А згідно з духом метафори мови як «дому буття» можна говорити також і про оновлений образ планети, і про образ новітньої сучасної України. Адже спочатку було слово.

Звісно, описаний перелік мовних засобів автора роману «Твоя зоря» є обмеженим і слугує для накреслення перспективи дальших досліджень.

Література

1. Гончар О. Твоя зоря: роман. К.: Радянський письменник, 1980. 359 с.
2. Єрмоленко Світлана. Філософія мови Олесья Гончара. *Культура слова*. 2018. № 88. URL: <https://ks.iul-nasu.org.ua/vypusky-zhurnalu/2018-2/zhurnal-kultura-slova-88/filosofiya-movy-olesya-gonchara.html>.
3. Кондратенко С.І. Фітоніми в романі Олесья Гончара «Твоя зоря». URL: <http://www.confcontact.com/2016-alyans-nauk/kondratenko.htm>.
4. Мацько Л. Лінгвостилістична макроструктура роману Олесья Гончара «Твоя зоря». *Культура слова*. 2018. № 88. URL: <https://ks.iul-nasu.org.ua/vypusky-zhurnalu/2018-2/zhurnal-kultura-slova-88/lingvostylistychna-makrostruktura-romanu-olesya-gonchara-tvoya-zorya.html>.
5. Сніжко Н. Неолексикон Олесья Гончара: лексикологічний та лексикографічний виміри. *Українська мова*. 2017. № 2. С. 98–109.
6. Сологуб Н. Частиномовний аспект індивідуально-авторського словотворення Олесья Гончара. *Лінгвостилістичні студії*. 2018. Вип 9. С. 133–140.